

UVOD

KORNELIJE TACIT ŽIVOT

Rukopisna tradicija ne omogućava nam da s nedvojbenu točnošću utvrdimo osobno ime (*praenomen*) Tacitovo. U antici nema traga bilo kakvu životopisu poznatog povjesnika. Sve-tonije u svom spisu *O znamenitim muževima* (*De viris illustribus*) ne obrađuje Tacita kao svojega suvremenika, pa zato nema o njemu bilješke ni u Jeronimovoj *Kronici* (latinskoj obradi izvorno grčke Euzebijeve *Kronike*). Njegovo osobno ime (*praenomen*) u *codex Laurentianus* 68.1 (*Mediceus* I) i u nekim drugim rukopisima glasi *Publius*, a kod Sidonija Apolinara¹ i u nekoliko mlađih rukopisa² — što je manje vjerojatno — *Gaius*. Sve što znamo o životu Kornelija Tacita potječe iz njegova vlastitog djela ili pisama njegova prijatelja i obožavatelja Gaja Plinija Mlađeg.³ Rođen je vjerojatno sredinom prvoga stoljeća

¹ Sidon. *Apoll. Epist.* IV 14, 1; IV 22, 2; usp. Mommsen, *Hermes* III, str. 108, 1; Studemund, *Hermes* VIII, str. 232 i d.

² U *Neapolitanus* IV C 21 (Lipsiusov *codex Farnesianus*). Kod starih pisaca koji spominju Tacita — Plinija Mlađeg, Flavija Vopiska (*Aurelian.* II 1), Orozija (VII 10, 19) — ne pojavljuje se nigdje njegov *praenomen*.

³ Plin. *Epist.* VII 20, 3 (napisano vjerojatno 107. posl. Kr.): »Bit će rijetko i znamenito da su dva čovjeka, po dobi i dostojanstvu gotovo jednaka, u književnosti nipošto nepoznata — prisiljen sam, naime, i o tebi govoriti umjerenije, jer u isti mah govorim i o sebi — jedan drugoga pomagali u književnom radu. Što se mene tiče, dok sam još bio posve mlad, a ti već odavna bio na glasu i slavi, žarko sam želio da te slijedim, da budem i da me smatraju 'najbližim ti na velikom rastojanju'«.

posl. Kr. (55–56. posl. Kr.).⁴ Čini se kako piščeve prijateljske veze ukazuju na prekopadski kraj (Interamna, Patavij?) kao njegov zavičaj,⁵ no druge indicije — njegova naklonost prema rajnskom i mozelskom kraju — upućuju na to da bi to mogla biti Galija. Budući da je ime *Cornelius Tacitus* veoma rijetko, istoimeni vitez i prokurator Galije Belgike, koji je jedno pokoljenje stariji i čijega je neprirodno rano razvijenog i rano preminulog sina Plinije Stariji vlastitim očima vidio,⁶ mogao bi biti otac ili stric našega historičara. Za ovu pretpostavku govori vremensko podudaranje i logična pretpostavka da je Tacit, sudeći prema njegovu obrazovanju, životnom putu i braku, morao

⁴ Približna godina Tacitova rođenja može se utvrditi tek kombinacijom različitih činjenica: jedna je od njih njegova vlastita tvrdnja (u *Dial.* 17, 3) kako je razgovor između Kurijacija Materna, Marka Apera, Julija Sekunda i Vipstana Mesale, održan: »u šestoj godini sadašnje plodonosne vlade, kako Vespazijan sretno upravlja državom« (= 75. ili 76. posl. Kr.) slušao kao »sasvim mlad«, a ta oznaka odgovara uzrastu od 18. do 20. godine — kako se dade zaključiti iz *Agr.* 7, 2, gdje Tacit istim riječima opisuje osamnaestogodišnjeg (ili devetnaestogodišnjeg) Domicijana; druga je činjenica podatak Plinija Mlađeg (za kojega se zna da je rođen 61. ili 62. posl. Kr.), koji tvrdi kako je bio nekoliko godina mlađi od svojega tada već slavnoga prijatelja (usp. već spomenutu *Epist.* VII 20, 3). Iz svega se toga zaključuje kako bi se približna godina Tacitova rođenja mogla postaviti u razdoblje od 55. do, najkasnije, 59. posl. Kr.

⁵ Svi su piščevi bliski prijatelji, Plinije Mlađi, Verginije Ruf, Agrikola, bili rodom iz sjeverne Italije, no iz te činjenice nije nužno izvoditi zaključak kako je i on bio rodom iz istoga kraja (J. Asbach, *Röm. Kaisertum*, str. 128). Isto se tako iz činjenice kako je neki *equus Romanus* sebi inače nepoznatog Tacita u cirku u Rimu upitao da li je Italik ili provincijalac (Plin. *Epist.* IX 23, 2; v. bilj. 26) ne mora pretpostaviti kako se Tacit svojim izgovorom odao kao čovjek koji nije rođen u Rimu (M. Büdinger, *Universalhist. im Altertum*, str. 195). Nadalje, Flavije Vopisko (*Tac.* 10, 3) pripovijeda o caru Tacitu (275–276. posl. Kr.) sljedeće: »Dao je da se u sve knjižnice smjesti Kornelije Tacit, pisac carske povijesti, jer ga je nazivao svojim pretkom; a da knjiga ne bi propala zbog nemarnosti čitatelja, dao je da se svake godine na državni trošak u svim pismohranama izradi deset prijepisa i postavi u sve knjižnice.«. Budući da je ovaj car bio porijeklom iz Interamne i da je u tom gradu, zajedno sa svojim bratom Florianjanom, imao statuu s kenotafom (Vopisc. *Florian.* 2, 1 = *Tac.* 15, 1), smatralo se da je povjesnik Tacit porijeklom iz tog grada, te su mu novovjekli potomci stare Interamne (dan. Terni) podigli 1514. spomenik (Angeloni, *Storia di Terni*, str. 42 i d.). I, napokon, isto tako iz činjenice da Tacit Sejana u *Ann.* IV 3 prezrivo naziva *municipalis adulter* ne treba zaključivati kako bi Tacit time samoga sebe htio istaknuti kao čovjeka koji nije rođen u municipiju, nego, valjda, u Rimu.

⁶ Usp. Plin. *N. h.* VII 16, 76.

biti, ako ne iz plemenite, a ono iz dobre i ugledne kuće. Osim toga, rod Kornelija Tacita — a pogotovu kognomen *Tacitus*, koji je krajnje rijedak — čine pretpostavku da su spomenuti rimski vitez i povjesnik rodbinski povezani izrazito prihvatljivo. Iz Galije potječe i Tacitov tast Julije Agrikola. Ženidba s kćeri ovoga čovjeka, pred kojim je stajala blistava karijera, pada u 78. posl. Kr.⁷ Tacitova politička karijera počinje pod Vespazijanom i ravnomjerno se nastavlja pod Titom i, postumno omraženim, Domicijanom.⁸ Kao još posve mlad pretor (88. posl. Kr.) Tacit je već i *quindecimvir sacris faciundis*, te u tom svojstvu sudjeluje u pripremi Stoljetnih igara.⁹ Nakon preture

⁷ Tac. *Agr.* 9, 6: »Kao konzul, od kojega se tada puno očekivalo, obeća, meni mlađiću, svojoj kćer, a poslije konzulata je za mene i uda.« Sigurno je kako do kraja Agrikolina života iz braka s Agrikolinom kćeri (koja se Agrikoli rodila 63. ili 64. posl. Kr., kada je bio kvestor u Aziji, pa je, dakle, u vrijeme kada se udala za Tacita bila jedva u 14. ili 15. godini života) Tacit nije imao djece, jer bi se u epilogu Agrikolina životopisa (Agrikola je umro u kolovozu 93. posl. Kr., a njegov je životopis objavljen 98. posl. Kr., u vrijeme, dakle, kada je Tacit već bio 15, odnosno 20 godina u braku) ova zasigurno morala spomenuti. S druge, pak, strane, svjedočanstvo o caru Tacitu, koji se ponosi povjesnikom Tacitom kao svojim pretkom, te navod Sidonija Apolinara (Apollin. Sidon. *Epist.* IV 14) s kraja 5. st. posl. Kr., koji spominje povjesnika kao jednoga od predaka Polemija, prefekta Galijā, govorili bi u prilog tomu kako povjesnik Tacit ipak nije bio bez potomstva.

⁸ Tac. *Hist.* I 1: »Ne mogu poreći da je moje dostojanstvo zasnovano pod Vespazijanom, pod Titom uvećano, pod Domicijanom još dalje uznapredovalo.«. Neki stručnjaci u izrazu »zasnovano dostojanstvo« gledaju vigintivirat ili kvindecimvirat, nižu magistraturu, kroz koju je, od Augustova doba, trebalo proći da se dođe do kvesture. Sljedeći je stupanj nakon kvesture činio pučki tribunat ili edilitet, te se izraz »uvećano« mora povezati s obnašanjem ovih službi, vjerojatno ediliteta, i to najkasnije do 81. posl. Kr. Pod Domicijanom (»još dalje uznapredovalo«) domogao se Tacit preture i svećeničkog kvindecimvirata.

⁹ Tac. *Ann.* XI 11: *nam is quoque (Domitianus) edidit ludos saeculares [septimos Domitianus se XIV et L. Minucio Rufo coss., anno DCCCXXXI] p. U. c./ = 88. posl. Kr. — Censorin. De die nat. 17, 11], iisque intentius adfui sacerdotio quindecimvirali praeditus ac tunc praetor.* (»On je /Domicijan/, naime, također priredio stoljetne igre [Censorin. *De die nat.* 17, 11: »sedme Domicijan, za svojega četrnaestog i konzulata Lucija Minucija Rufa, godine osam stotina četrdeset i prve« /poslije osnutka Grada/ = 88. posl. Kr.], i njima sam prilično revno pribivao, kao nositelj kvindecimvirske svećeničke službe i tadašnji pretor.«). Iz ovoga mjesta proizlazi da je Tacit uglednom kolegiju kvindecimvira pripadao prije nego što je postao pretor (u svojoj 33. godini

Tacit je zajedno sa svojom ženom četiri godine proveo daleko od Rima — vjerojatno kao *legatus pro praetore* u provinciji Belgici¹⁰ — te zbog toga nije mogao odati posljednju počast svom tastu, koji je umro 93. posl. Kr.¹¹

Uskoro potom, za posljednjih godina Domicijanove vladavine, vratio se Tacit u Rim, gdje je sudjelovao u zbivanjima kojih se poslije duboko sramio.¹²

Navodno »najnevojnčkiji od svih pisaca« posjeduje već od svoje mladosti vojničko iskustvo. Pod Nervom 96. (ili 97) posl. Kr.¹³ — očigledno još na prijedlog cara Domicijana — izabran na mjesto preminulog konzula kao *consul suffectus*, u službu koja se i u ta vremena još uvijek smatrala vrhuncem dostojanstva i krunom građanske ambicije — nesumnjivo kao ugledan govornik,¹⁴ drži nadgrobní govor svomemu prethodniku, po-
bjedniku nad Vindeksom, Verginiju Rufu,¹⁵ mužu veličanstve-

života; za obnašanje pretorske službe zahtijevala se u to vrijeme dob od najmanje 30 godina života).

¹⁰ Od 89. do 93. posl. Kr. Pretpostavlja se da je na Domicijanovu odluku da Tacita postavi upravo na mjesto propretorskog legata provincije Belgice moglo imati utjecaja to što je Tacit boraveći ondje prije toga sa svojim ocem, prokuratorom iste provincije, imao priliku dobro upoznati tamošnju zemlju, njezine ljude i običaje. Odatle postaje razumljivijom i Tacitova dobra upućenost u prilike susjedne Germanije, o kojoj s toliko znanja piše.

¹¹ Tac. *Agr.* 45, 4: »Naš je ovo bol, naša rana; za nas si, zbog naše tako dugotrajne izočnosti, izgubljen četiri godine ranije.«

¹² Tac. *Agr.* 45, 1: »Uskoro (nakon Agrikoline smrti) su naše ruke odvuikle u zatvor Helvidija; mi smo jednoga od drugog otrgnuli Maurika i Rustika, nevinom nas je krvlju poškopio Senecion... Pod Domicijanom je osobit udio u nesrećama bilo gledati i biti viden.«

¹³ Pitanje godine Tacitova konzulata ovisi o utvrđivanju godine smrti Verginija Rufa. Za literaturu o ovome prijeporu usp. M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur, Teil 2: Die römische Literatur in der Zeit der Monarchie bis auf Hadrian.* — 4., neubearb. Aufl. von Carl Hosius. — München 1935, § 427.

¹⁴ Usp. Plin. *Epist.* II 11, 17: »Odgovorio je Kornelije Tacit, veoma rječito i, ono što je izvanredna osobina njegova govora, *dostojanstveno*.« Usp. i *id.* IV 13, 10; Tac. *Dial.* 2, 1.

¹⁵ Plin. *Epist.* II 1, 6: »to je, naime, bio vrhunac njegove sreće — što mu je /Verginiju Rufu/ nadgrobní govor održao konzul Kornelije Tacit, veoma rječit govornik.« I kod Sidonija Apolinara (*Epist.* IV 14) Tacit se naziva bivšim konzulom (*consularis*).

na karaktera, proslavljenom vojskovođi koji se usudio suprotstaviti volji svojih vojnika i tri puta odbiti carsku vlast koju su mu ovi nudili. U skladu s uzdizanjem cara Nerve, koji je niknuo iz senatorskog staleža, i izvanjskim poštovanjem senata, Tacit podiže sjajan spomenik ovom republikanskom junaku, ali ga nekoliko godina poslije, u *Historijama*, lišava svake čari.¹⁶

Njegovu bliskost sa senatorskim krugom oko Trajana osvjeljavaju i druge biografske činjenice: god. 100. posl. Kr., pod osobnim predsjedanjem cara, zajedno sa svojim bliskim prijateljem Plinijem Mladim, zastupa uspješno tužbu provincije Afrike protiv prokonzula Marija Priska radi naknade opljačkannog novca.¹⁷ Obojica, čak i u ustima puka, nerazdvojiva pisca — tipično pitanje nekog neznanca: »Jesi li Plinije ili Tacit«¹⁸ — izabrana su zajedno i za nasljednike imućnoga Lucija Dazumija iz Kordobe, koji je u svojoj oporuci nadario samo sljedbenike cara Trajana i Hadrijana.¹⁹ Naposljetku je Tacitu udijeljena častna služba prokonzula u Aziji (oko 111/112. ili 113/114. posl. Kr.),²⁰ koju je car čuvao samo za svoje zaslužne pristaše. Čini se da je doživio i Hadrijanovo stupanje na prijestolje (kolovoz 117. posl. Kr.). Umro je između 117. i 120. posl. Kr.

Nema nikakva svjedočanstva o mnogo puta zastupanom mišljenju kako je između Tacita i Hispanaca na rimskome prijestolju vladao hladan odnos. Ako pisac *Historija* svoje obećanje

¹⁶ Usp. Tac. *Hist.* I 8; II 49. 51.

¹⁷ Plin. *Epist.* II 11, 2: »Ja i Kornelije dobili smo zapovijed da budemo branitelji tih stanovnika provincije«; i u nastavku (§ 19): »što smo ja i Tacit preuzetu obranu savjesno i hrabro obavili«.

¹⁸ Plin. *Epist.* IX 23, 2 (v. bilj. 26).

¹⁹ Usp. Ambrosch, *Annali dell' inst. arch.* 1831. Tav. d'agg. B. C i str. 387–406; Cl. Cardinali, *Diplomi imperiali*, str. 217 i d.; Wilmanns, *Exempla inscriptionum Latinarum*, 1873, 314 (I, str. 100–106); Rudolf, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* XII, str. 301–392.

²⁰ Vidi natpis iz Mylase, publiciran u *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 1890, str. 621 i d.

— možda i običnu floskulu — kako će prikazati »sretnu sadašnjost« pod Nervom i Trajanom²¹ nije ispunio, onda to ne treba bezuvjetno ukazivati na piščevu nenaklonost prema Trajanu i Hadrijanu, koja bi tobože u međuvremenu narasla. Dovoljan motiv za neispunjenje obećanja mogao je biti već i piščev uvid u opću težinu i nezahvalnost takva gradiva. Gledajući s autorova stanovišta, s jedne strane, zapravo i nema dosadnije građe od sretnih vremena i dobrih vladara; s druge pak strane, nijansiraniji prikaz, kakav se morao očekivati od povjesničara njegova formata, s njegovom sklonošću prema istraživanju i prekanjanju po arhivima, bio bi itekako problematičan, jer su neprozirne okolnosti dolaska na prijestolje cara Nerve, Trajana i Hadrijana, a osobito krvavi prvi nastup ovog potonjeg filhenskog cara i neprestano propadanje ugleda senata — sve do njegova davanja bjanko mjenice Trajanu za koji mu drago trijumf²² — i samoga Tacita, unatoč njegovu ne znam kakvu dobrohotnu pristupu povijesnoj građi, mogle natjerati da i protiv volje zapadne u svoj trpki i ogorčeni ton. Prave su poteškoće, prema njegovu izričitom svjedočanstvu, ležale ipak negdje drugdje: kod njegovih cijenenih staleških drugova. Ako se Tacit već pri prikazu daleke prošlosti morao boriti s napadima senatora, koji su se na bilo koji način osjetili pogođenima,²³ onda je to moralo biti kud i kamo izraženije u prikazu suvremene povijesti.

Upravo onako kao što je to bio učinio njegov tast Agrikola, a i mnogi senatori koji su se našli oko Trajana, i Tacit se već pod Domicijanom bio odrekao glasne opozicije, a kamoli ne bi pod

²¹ Tac. *Agr.* 3, 3: »Neće mi ipak biti mrsko, makar i nedotjeranom i priprostom riječju, sastaviti spomen na predašnje ropstvo i svjedočanstvo o sadašnjoj sreći.«; *Hist.* I 1: »Ako mi dotekne života, principat božanskoga Nerve i Trajanovu carsku vlast — plodniju i manje osjetljivu gradu — ostavio sam za starost, u rijetkoj sreći vremenā, u kojima je slobodno misliti ono što želiš, a ono što misliš reći.«

²² Usp. Dio Cass. LXV 29, 2; usp. i sličnu paralelu u *Ann.* XIII 41.

²³ Vidi Tac. *Ann.* IV 32 i d.

vladavinom humanih careva. Time se nastavio kretati po rubu, između šutljive i koliko–toliko oporbene *virtus* i oportunitizma obojena izbljedjelim republikanskim bojama. Za rođenoga političara i budućeg oca obitelji (možda blagoslovljena i potomcima) teško da je u to vrijeme mogao postojati razboritiji izbor. Trajanovo doba donijelo je za Tacita, kao i za mnoge druge ljude njegova položaja, nesumnjiv predah od mnogih nevolja.²⁴

U vrijeme kada je Tacit bio u naponu života slika princepsa u vremenskom rasponu od Nerona do Hadrijana doživjela je duboke promjene — od uobražene euforije svemoćnog vladara, zaokupljena svijetom umjetnosti, ali i ogrezla u krvi senatorā, do neumornog, ali realnog ratnika i državnika koji je položio prisegu da neće pogubiti nijednoga senatora bez odluke senata.²⁵ Promijenila se i slika Italije. Iz središta ekumene, sjedišta Neronova Zlatnoga doma ili Palacija cara Domicijana, koje je preslikavalo cjelinu Carstva, ona postaje provincija među drugim provincijama, koja mora sve duže i duže čekati na to da car dođe u »svoj« grad, ne toliko kao domaćin, nego sve više kao posjetitelj. I gospodarski je Italija bila osuđena na sve veće mjere potpore. Tacit, međutim, još uvijek doživljava Rim kao središte latinske duhovne kulture, o čemu svjedoči njegova živahna razmjena misli s Plinijem Mlađim, no unatoč Trajanovu podizanju velike knjižnice (*Bibliotheca Ulpia*), dani su velike rimske literature odbrojeni, a nakon Tacitove smrti i slaba odaziva na Juvenalov poziv caru — koji pokazuje interes isključivo za latinske arhaične pisce i svijet grčke umjetnosti — da podupre suvremene pisce, nestaje i srebrno doba latinske književnosti.

Tacitov historijski književni rad nosi pečat promjene vremena. S jedne strane Tacit se pokazuje kao rimski senator (odatle mentalitet republikanca, antagonizam između *virtus* i *principa-*

²⁴ Usp. Tac. *Hist.* I 1.

²⁵ Usp. *Script. hist. Aug. Hadrian.* VII 4.

tus, nerazumijevanje prema neekspanzivnoj vanjskoj politici), a s druge strane kao senator novoga kroja iz kruga Flavijevaca i Trajana (odatle djelimično priznanje prednosti koju su sa sobom donijele suvremene prilike, faktično prihvaćanje monarhije, početak razvoja nove političke etike prilagodavanja). Na posljetku, Tacitov je pogled oblikovan dvama dalekosežnim iskustvima: prvim — doživljajem vladavine cara Domicijana i s njim povezanim osjećajem »kolektivnog srama«, te buđenjem savjesti; drugim — manje uzimanim u obzir, ali za Tacitovo formiranje kao historičara ne manje važnim — iskustvom građanskoga rata god. 69. posl. Kr. Tacitove *Historije* počinju veličanstvenim i radikalnim uvidom koji bi se od rimskoga senatora svjesna tradicije jedva mogao očekivati. Nije nikakvo pretjerivanje ako se u piščevoj analizi godine četiriju careva prepozna proročanstvo vremena kasne antike.

Karijera, kao i stil pisca, upućuju na strogu disciplinu i veliko častoljublje. Datumi smrti njegovih prijatelja dokumentiraju određenu piščevu osamljenost u starosti. Pretpostavka o turobnoj slici svijeta što kod pisca raste s brojem njegovih godina ne mora biti osnovana: to što mnoge pozitivne riječi otpadaju u posljednjem dijelu *Anala* može se pripisati i samoj građi koja se u njemu obrađuje — posljednjim krvavim godinama Nerонове vladavine. Nije isključeno ni autorovo mrzovoljno moraliziranje i težnja za realističkim prikazom, koji ponekad prelazi i u pravi verizam. Zločin mora biti imenovan i žigosan. Unutarnje protuslovlje između oštre osude zla i nemoći da se izbjegne općinjenost njime nisu nikakva opsesija, nego svojstva koja se mogu opaziti u mnogih Rimljana tadašnjega vremena — dovoljno se prisjetiti Perzija, Lukana, Juvenala. Osobno otkriće savjesti plemenit je plod napetosti duboko ukotvljenih u rimskoj kulturi.

Uopće, kod zaključaka koji se iz djela izvode o njegovu autoru valja biti veoma suzdržan i oprezan. Naš se povjesnik, »pesi-

mist« kakvim se prikazuje u većini priručnika rimske književnosti, pojavljuje u Plinijevu pismu — mimo našeg očekivanja — na igrama u cirku kako u razgovoru s nekim rimskim vitezom ironično i koketno prepušta ovomu da pogađa tko je.²⁶ Na drugome mjestu Plinije vjeruje kako bi se njegov prijatelj mogao smijati bezazlenoj lovačkoj priči. I ne samo to, nego ga poziva i u lov, smatrajući očito kako ovomu takva zadovoljstva nisu strana.²⁷ Nije, stoga, nevjerojatno kada se kaže da je autor, ma kako inače bio obuzet pesimizmom u svojim pogledima na razvoj političkih prilika u državi, imao dovoljno volje za životom da svoje najcrnje misli u konkretnom za sebe samog nepovoljnom trenutku ne očituje previše glasno i otvoreno.

²⁶ Plin. *Epist.* IX 23, 2–3: »Često sam iz senata znao donijeti kući priznanje kakvo sam samo poželjeti mogao. No nikada nisam osjetio većega užitka negoli nedavno razgovarajući s Kornelijem Tacitom. Pričao mi je kako je za posljednjih igara u cirku sjedio s njime neki rimski vitez. Ovaj ga je nakon raznih i učenih razgovora upitao: 'Jesi li ti iz Italije ili iz neke provincije?' On mu je odgovorio: 'Ti me poznaješ, i to po mojem književnom radu!' Na to će ovaj: 'Dobro, jesi li ti Tacit ili si Plinije?'«.

²⁷ Plin. *Epist.* I 6, 1–3: »Smijati ćeš se, i treba da se smiješ! Ja, koga ti dobro poznaješ, uhvatio sam tri vepra, i to ona najljepša! 'Što? Zar sâm?' — reći ćeš. Sâm; ali ne tako da sasvim odustanem od svoje besposlice i odmora. Sjedio sam uz mreže: pored mene nisu bili ni lovačko koplje ni sulica, nego pisaljka i pisaće pločice. Nešto sam razmišljao i bilježio, kako bih se vratio kući, ako već praznih ruku, ono bar s punim voštanim pločicama. Nije u redu što podcjenjuješ ovaj način rada; upravo je čudno kako se potiče duh kada se tijelo izloži pokretima. Pa onda šume što te okružuju sa svih strana, i ona samoća i sama tišina koju lov sa sobom nosi, sve su to veliki poticaji za razmišljanje! Stoga, kada budeš išao u lov, slijedi moj primjer i ponesi sa sobom ne samo krušnu košaricu i vrčić, nego i pločice za pisanje. Vidjet ćeš da se Minerva nije šetala po brdima manje nego Dijana. Zdravo!«.

DJELA

DATIRANJE DJELĀ

Budući da *Dijalog* ne može biti Tacitovo najranije djelo (danas se on datira u godinu konzulata njegova adresata Fabija Justa 102. posl. Kr. ili još kasnije),²⁸ Tacitov bi prvijenac mogao biti *Agrikola*. Spis se pojavljuje 98. posl. Kr., još pod Trajanom (usp. *Agr.* 3; 44). Za *Germaniju* ova je godina *terminus post quem* (usp. *Germ.* 37). Starije su od *Anala* (*Ab excessu divi Augusti*) *Historije* (usp. *Ann.* XI 11), na kojima je Tacit radio otprilike od 108. do 109. posl. Kr. (usp. *Plin. Epist.* VI 16; 20; VII 20; 33; VIII 7; IX 14). Prve su dvije knjige *Anala* vjerojatno nastale još pod Trajanom i bile objelodanjene zajedno. S jedne strane (II 56) Armenija još uvijek nije pripojena carstvu (što se dogodilo 115/116. posl. Kr.), a s druge strane Rimljani su doprli do Perzijskoga zaljeva (*Ann.* II 61: *Rubrum mare*).²⁹ Osim toga, nije isključeno da su u djelu izvršene i određene kasnije preinake. Drugi dio *Anala* pokazuje vidna odstupanja od prvoga, te je vjerojatno nastao tek pod Hadrijanom.

U cjelini, Tacitovo historijsko književno djelo pokazuje dosljedan slijed koji počinje od suvremene povijesti i kreće se sve više natrag u prošlost. Tacit počinje s biografijom svojega tasta

²⁸ Rasprava o autentičnosti i dataciji ovoga manjeg Tacitova djela traju do danas; usp. R. Syme, »The Senator as Historian«, *Entretiens Hardt* IV, 1956, str. 203; *id.* *Tacitus* I, str. 112 i d; A. Michel, *Le dialogue des orateurs*, Paris 1962, str. 197.

²⁹ Vidi i bilj. uz to mjesto.

(*Agrikola*), te namjerava prikazati teške prilike za vladavine cara Domicijana i »sreću sadašnjih vremena« (*Agr.* 3). Ubrzo zaključuje kako se Domicijan mora promatrati u okvirima povijesti flavijske dinastije. Tako nastaju *Historije*, koje započinju 69. posl. Kr. Na početku ovoga djela autor objašnjava kako je prikaz suvremenog doba odgodio za godine svoje starosti (*Hist.* I 1). Nakon dovršetka ovoga spisa zahvaća još dublje unatrag: korijeni sadašnjosti moraju se osvijetliti od vremena ranog principata. Potom očituje namjeru da piše i o Augustovu vremenu (*Ann.* III 24). Može se pretpostaviti kako su mu se tijekom rada nametali presedani iz vremena ranoga carstva i kasnih godina republike, koji su ga silili da se, radi pravog osvjetljavanja prilika kojima je bio suvremenikom, naknadno pozabavi i tim vremenom. Tako je suvremena povijest u njezinu »sretnom« dijelu ostala nenapisana.

Ako je vjerovati Hijeronimu,³¹ *Anali* i *Historije*³² obuhvaćali su zajedno 30 knjiga. U *codex Laurentianus* 68. 2 (*Mediceus* II), u priključku na *Anale*, knjige *Historija* nastavljaju se brojiti kao 17., 18. itd. knjiga.³³ Ako se ovakvo brojenje drži vjerodostojnim, i ako je 30 kao ukupan broj knjiga jednoga i drugoga djela točan, onda bi na *Anale* otpadalo 16, a na *Historije* 14 knjiga. U tom bi slučaju dvije posljednje godine vladavine cara Nerona morale biti napisane veoma sažeto (u slučaju da *Anali* nisu ostali nedovršeni). Zbog toga se procjenjuje da su *Anali* morali imati 18, a *Historije* 12 knjiga.

Tacit je napisao *Historije* nakon *Agrikole* i *Germanije*, negdje između 101. i 109. posl. Kr. U djelu se prikazuju događaji od

³⁰ Za opširniji osvrt na *Historije* i *Manja djela* vidi Predgovore tim djelima u 2. sv.

³¹ Usp. *Comm. ad Zach.* III 14 (VI 2, 913 ed. Vallars. = PL XXV 1522): *Cornelius Tacitus, qui post Augustum usque ad mortem Domitiani vitas Caesarum triginta voluminibus exaravit.*

³² Pod ovim imenom djelo navodi Tertulijan (*Apol.* 16; *Ad nation.* I 11: *Cornelius Tacitus in quinta* / pogrešno: *quarta*; radi se o mjestu iz *Hist. V 21* *historiarum*. Usp. i *Plin. Epist.* VII 33: *Tacitus auguror... historias tuas immortales futuras*; *Apollin. Sidon. Epist.* IV 14, 1: *Gaius Tacitus in historia sua rettulit* (*Hist. V 26*). Riječ *historia* nalazi se, inače, kod Tacita samo jedanput u *Dial.* 3, 4: *nostras... historias et Romana nomina.*

³³ U tom manuskriptu nema nikakvih posebnih naslova, nego knjige *Historija* I–V, kao nastavak šesnaestorih knjiga *Anala*, nose brojeve XVII–XXI (iza 1. knjige *Historija* stoji: *Cornelij Tacitj liber XVII expcit. Incipit XVIII*, a odgovarajući tekst nalazi se i na krajevima 2–4. knjige).

Neronove smrti do smrti cara Domicijana, od 69. do 96. posl. Kr., razdoblje, dakle, koje slijedi onomu koje će Tacit tek poslije opisati u *Analima*. Vrijeme je poštenjelo samo prve četiri i početak pete knjige.³⁴

O sadržaju izgubljenih knjiga može se samo nagađati.

Anali su napisani nakon *Historija*. Najkasniji događaj spomenut u *Analima* proširenje je Rimskog Carstva do Perzijskog zaljeva koje se dogodilo pod Trajanom 115–116. posl. Kr. (*Ann.* II 61: »Najzad je stigao u Elefantinu i Sijenu, nekada bedem Rimskoga Carstva, koje se danas pruža do Crvenoga mora.«).³⁵ Osvojeno je područje Hadrijan odmah na početku svoje vladavine (u kolovozu 117. posl. Kr.) napustio.³⁶ Sudeći prema ovome, *Anali* su napisani i objavljeni u vremenu između 115. i 117. posl. Kr.

Od *Analala* sačuvane su jedva dvije trećine: točnije knjige 1–4, početak pete, šesta knjiga bez svojega početka, te knjige 11–16 s lakunama na njihovu početku i svršetku.³⁷ U sačuvanim knjigama prikazana je vladavina cara Tiberija gotovo do njezina kraja, potom Klaudijeva od 47. posl. Kr. na dalje i Neronova do 66. posl. Kr. Izgubljen je dio u kojem su bila prikazana zbivanja od 29. do 31. posl. Kr., od 37. do 47. posl. Kr. i dvije posljednje godine vladavine cara Nerona.

Prvih šest knjiga obuhvaćaju događaje od Augustove smrti do kraja Tiberijeve vladavine. Završno poglavlje šeste knjige

³⁴ O kratkom sadržaju sačuvanih knjiga v. Predgovor *Historija*.

³⁵ I u *Ann.* XIV 25 naziva Tacit Perzijski zaljev »Crvenim morem« (*mare rubrum*). Usp. i Dio Cass. LVIII 28; Eutrop. VIII 3, 2.

³⁶ Usp. Front. p. 266 Naber; Eutrop. VIII 6, 2; Script. hist. Aug. *Hadrian.* 5, 1–4; Augustin. *De civ. Dei* IV 29.

³⁷ Veći dio pete i, najvjerojatnije, početak šeste knjige izgubljen je, pa u izdavačkoj tradiciji postoje različite oznake poglavlja šeste knjige. Jedna je Lipsiusova, po kojoj početak šeste knjige treba tražiti poslije 11. poglavlja pete (prijelaz na 32. posl. Kr.), a druga ona Haasea, koji tvrdi kako je izgubljen i početak šeste knjige (v. Koestermann, II 231).

upućuje na podjelu u heksade.³⁸ Dvanaesta knjiga završava smrću cara Klaudija. Ove okolnosti govore u prilog pretpostavci o drugoj heksadi. Treća heksada obuhvaćala bi knjige u kojima je bila opisana vladavina cara Nerona (knj. 13–18?), ukoliko je posljednje dvije godine vladavine ovoga cara Tacit obradio istom opširnošću kao i sva dotad prikazana zbivanja. Ovo je, dakako, samo pretpostavka, jer svjedočanstvo najvažnijeg rukopisa (v. Tekstna predaja, str. 35) upućuje na samo šesnaest knjiga. Ostaje, doduše, i mogućnost da Tacit posljednju heksadu ovoga djela nije ni dovršio.

U *Analima*³⁹ Tacitove istraživačke sposobnosti, koje je pokazao i u svojim ranijim djelima *Agrikoli* i *Germaniji*, a još više glavna osobina historičara — da ocijeni osobe i događaje — dolaze do punoga izražaja. No najveća je novost koju donosi ovim djelom, za koje kaže da će ga pisati bez srdžbe i pristranosti (*sine ira et studio*), originalna umjetnička kompozicija i inzistiranje na dinamičnosti likova nositelja tragičnih zbivanja. Nije, do-

³⁸ Usp. VI 27: *in prioribus libris*.

³⁹ Naslov *Anali* ovo Tacitovo djelo nosi tek od 16. st. Njegov izvorni naslov, sačuvan u rukopisima, bio je po svoj prilici *Ab excessu divi Augusti*, koji ima analogiju u djelima Tita Livija *Ab urbe condita* i Plinija Starijeg *A fine Aufidii Bassi*. Tacit, doduše, na više mjesta (*Ann.* III 65; IV 32; XIII 31) svoje djelo označava kao *annales* (a tako ga zovu i kasniji pisci, primjerice Jordan *I Get.* 2, 13: *Cornelius annalium scriptor!*), ali to ne znači da mu time želi dati takav naslov, nego samo da njegova povijest prati događaje prema njihovu slijedu po godinama. Taj je prikaz svjesno analistički (usp. *Ann.* IV 71: »Da nisam nakanio ispriповjediti događaje po redu, godinu po godinu, srce bi mi poželjelo poči naprijed i odmah spomenuti svršetak... No ove i druge kazne krivaca ispriповjedit ćemo u prikladno vrijeme.«), i pri svakom odstupanju od njega Tacit osjeća dužnost da na to upozori i da se zbog toga gotovo ispriča čitatelju (usp. *Ann.* VI 38: »Povezao sam ono što se dogodilo tijekom dvaju ljeta, kako bi se duh odmorio od domaćih nedaća.«; usp. i XII 40: »Ve sam događaje, iako su ih izvršili dva propretora u više godina, spojio, kako se ne bi, ispriповjedeni odvojeno, doimali manje važnim nego što jesu. Vraćam se na redoslijed vremena.«; XIII 9: »Povezao sam i događaje koji su se dijelom zbili i pod drugim konzulima.«), te upozorava da će o tome što se dogodilo reći u potonjim dijelovima svojega spisa (I 58: »spomenut ću u prikladno vrijeme.«; II 4: »ispriповjedit ćemo na odgovarajućem mjestu.«; usp. i — uz već spomenuto mjesto: IV 71 — i VI 22: »spomenut će se u prikladno vrijeme, kako se sada ne bih previše udaljio od započetog.«).

duše to bila neka novost. Znali su za takav postupak i grčki pisci helenističkog razdoblja, čije su povijesti pune peripetija i efektnih scena. Tacitov suvremenik Grk Plutarh tvrdi kako je najbolji povjesnik onaj koji pripovijedanje, kao kakvu sliku, oživi dinamičnim likovima.⁴⁰ U rimskoj, pak, književnosti već Ciceron, govoreći o istome, tvrdi kako pisce »analistički redosljed sputava kao da se radi o kalendarskom nabranjanju, kako često istaknute ličnosti i događaji neizvjesna ishoda bude kod čitatelja i divljenje i napeto iščekivanje, radost i tugu, nadu i strah, a završe li smrću dostojnom uspomene, kako se duša od tog čitanja ispuni najsladim uživanjem.«⁴¹ Tacit ispunjava i Aristotelov zahtjev da junaci tragedija moraju biti pripadnici starih, uglednih porodica, jer njihove propasti djeluju daleko tragičnije nego li pad nekog skorojevića.⁴² Takav je zahtjev nesumnjivo ispunjen prikazima tragične sudbine ne samo »pozitivnih« ličnosti, kao što su Germanik, Seneka, Oktavija, nego i »negativnih«, kao što su Tiberije, Mesalina, Agripina Mlađa, Neron.

Zbog našega nedostatnog poznavanja Tacitova života i njegova javnog rada, njegovih osobnih odnosa s vladarima i moćnicima iz vladareve okoline, nije lako precizno ocrtati Tacitov politički stav. Koristeći se oskudnim podacima iz Tacitova djela i djelā njegovih suvremenika, teško je doći do zadovoljavajućeg i opće prihvatljiva rješenja. U optjecaju su tri suprotstavljene teze.⁴³ Slijedimo jednu koja nam se čini najutemeljenijom: senatorska aristokracija, kojoj je pripadao Tacit, prilagođavajući se uvjetima principata, teorijski je i dalje njegovala republikanske misli, potajno žaleći za svojom izgubljenom moći. Stoička joj je filozofija i stilizacija životnog ponašanja pružala sliku starorimskoga morala. Osjetivši da joj se, nakon

⁴⁰ Plut. *De glor. Athen.* III 347 A.

⁴¹ Cic. *Ad fam.* V 12, 5.

⁴² Usp. *De art. poet.* 13 /1453 a/.

⁴³ W. Jens, *Hermes* 84, 1956, str. 331.

teških iskušenja pod Flavijevcima, osobito pod Domicijanom, s dolaskom Nerve i Trajana pruža mogućnost obnove političke uloge, ponadala se uspješnom pomirenju slobode (*libertas*) i vladavine prvoga čovjeka države (*principatus*). Tom je idejom bio osobito zagrijan krug oko Plinija Mladega, bliskog caru Trajanu. Tacit se nije zanosio prevelikom nadom, jer se njegova razmišljanja zadržavaju na »prividu slobode« (*loco libertatis*) pod principatom (*Historije*), a njegova skepsa ide u *Analima* i dalje, sve do potpuno pesimističnog pogleda na mogućnost izmirenja slobode i monarhijske ideje i do spoznaje da se formalnim obnavljanjem senatskih prava nije i stvarno obnovila senatska moć. Zadržavajući opozicijski stav prema principatu, Tacit, kao predstavnik društvenoga sloja kojemu je po rođenju i odgoju pripadao, zazire, međutim, i od prevelike republikanske slobode, koju i ne smatra slobodom (*libertas*), nego bezakonjem (*licentia*). S druge, pak, strane uviđa da u principatu građani upadaju u sve veći ropski položaj (*servitus*). Iz te antinomije parova *libertas–licentia* i *principatus–servitus* izvire i Tacitovo tragično poimanje rimske povijesti.

Iako slijedi tragove svojih prethodnika analista, osobito Salustija, Tacit ne niže događaje objašnjavajući ih neposrednim uzrocima ili samo povodima, nego nastoji dati dublja tumačenja. Pritom dolazi do izražaja njegova virtuoznost u kompoziciji dramatičnih prizora i znalačkoj karakterizaciji likova, psihologiji pojedinca i mase obuzete vlastitim strastima ili zavedene podrivanjem vještih smutljivaca. Oba su velika historijska djela Tacitova puna takvih pomno komponiranih dramatičnih scena. Crtajući beskrupulozne postupke skorojevića iz vladareve okoline, on ne želi čitatelja zabaviti sablažnjivim dvorskim anegdotama, kao što su činili drugi analisti prije njega i kao što će neposredno poslije njega učiniti Svetonije; prije želi čitatelja potresti, prenijeti mu ono što sâm osjeća u duši. Zna da u sveopćoj pokvarenosti carskih vremena ima mjesta i za velike, ne-

potkupljive duhove, a ne zaboravlja ni na plemenite postupke inače tamnim bojama ocrtanih likova. *Antiquus* i *priscus* kod Tacita su uvijek epiteti pohvalna značenja (*Hist.* II, 5. 64; *Ann.* VI 32). Plemenito porijeklo kao da u Tacitovim aristokratskim očima ima vrijednost samo po sebi (*Ann.* IV 3; VI 27; XIV 14). Za robove i barbare uglavnom ima riječi osude (*Ann.* I 76; II 88; XI 36; *Germ.* 23; *Hist.* I 2 i d.; 13) i vrlo rijetko razumijevanja za njihovu ljubav prema slobodi (*Agr.* 30; *Ann.* II 88; IV 72). Iz prije spomenutog Tacitova osvjedočenja kako je povratak republike samo pusta tlapnja i kako se osjećaj slobode može nositi samo duboko zapretan u srcu, razumljiv je i njegov rezerviran stav prema onima koji odveć otvoreno izražavaju svoju slobodoljubivost, kao Helvidije Prisko (*Hist.* IV 6) ili Pet Trazeja (*Ann.* XIV 12). Ali ima razumijevanja i riječi divljenja za one koji su zbog svojih uvjerenja spremni poći u smrt (*Ann.* IV 34 i d.; XV 57; XVI 16).

Sam kao da se, osobito pod Domicijanom, držao riječi iskusnoga Seneke (*Epist.* II 14, 7): »Mudrac neće nikada izazivati gnjev moćnikā, dapače, izbjegavat će ga nimalo drukčije negoli oluju pri plovidbi.« i (*ibid.* II 14, 8): »Mudrac izbjegava moć koja mu može naškoditi, pazeći u prvom redu da se ne čini kako je izbjegava. Jer, jedan dio sigurnosti leži i u tome da ne pokažemo da od nje bježimo, zbog toga što onaj koji već od čega bježi, to i odbacuje.« U filozofskim poimanjima Tacit je eklektik, ne slijedi slijepo nijedan filozofski pravac, iako su u njegovo doba, osobito u krugovima rezigniranih i prema javnom životu rezerviranih aristokrata, velikog odjeka bila našla učenja Zenonove i, nešto manje, Epikurove škole. Ni u religioznim uvjerenjima nema kod Tacita pune dosljednosti. Gledajući oko sebe tolike primjere nekažnjene nečovječnosti i trpljenja nedužnih, Tacit je — nikakvo čudo — morao doći do predodžbe kako su bogovi ravnodušni prema ljudskoj sudbini (*Hist.* I 3): »potvrđeno je da bogovima nije na brizi naša sigurnost nego osveta.«; (*Hist.* II

38): »Ista srdžba bogova, isti bijes ljudi, iste su ih prilike za zločinstva tjerale u razdor.«; (*Hist.* III 72): »uz milostivu naklonost bogova — ako je to moguće s obzirom na naš način života.«; (*Ann.* IV 1): »srdžba božja spram rimske države.«; (*Ann.* XVI 33): »uz ravnodušnost bogova prema dobrim i zlim primjerima.«; (*Ann.* XIV 12): »Što se događalo uz takvu nebrigu bogova da je Neron mnoge godine poslije nastavio svoju vlast i zločine.« Rjeđa su mjesta gdje se Tacit o bogovima izražava kao Rimljanin vjernik.

Kao izvore za svoja historijska djela navodi Tacit: *acta diurna* (*Ann.* III 3; XIII 31; XIV 22), *acta senatus* (*Ann.* V 4; XV 74), zapise Agripine, žene Klaudijeve i majke Neronove (*Agrippinae commentarii*; *Ann.* IV 53), Gaja Plinija Starijeg (*Hist.* III 28; *Ann.* I 69), Domicija Korbulona (*Ann.* XV 16), Vipstana Mesalu (*Hist.* III 25. 28), Kluvija Rufa (*Ann.* XIII 20; XIV 2), Fabija Rustika (*Ann.* XIII 20; XIV 2; XV 61), Sizenu (*Hist.* III 51), govore i pisma cara Tiberija (*Ann.* I 81; III 56), izvješća senatu povodom pojedinih sudskih procesa (*Ann.* VI 47; XV 67), no u pravilu govori općenito o *scriptores annalium* (*Ann.* II 88), *celeberrimi auctores* (*Ann.* IV 10), *temporum illorum scriptores* (*Ann.* XII 67; XIII 17). Nerijetko se poziva i na usmene izvore (*Ann.* III 16: »sjećam se kako sam od starijih čuo«; usp. i XI 27; XV 41. 73). Često se usteže dati svoj sud o nekom događaju (*Ann.* I 81; V 10; VI 7; XIII 20). Na nekim mjestima suprotstavlja svoj sud izvješću drugih autora ili svjedoka (*Hist.* II 101; *Ann.* II 37). Produbljeni pragmatizam u izlaganju događaja (*Hist.* I 4: »da se upoznaju ne samo izvanjski tokovi događaja — koji su ponajviše slučajni — nego smisao i uzroci.«) na mnogim je mjestima zamagljen fatalizmom (*Ann.* III 18: »Što se mene tiče, što više razmišljam o starom ili o novom, to mi se u svim stvarima sve više pokazuje hirovitost ljudske sudbine.«; *ibid.* IV 20: »A to me potiče da posumnjam da li, kao i ostalo, tako i naklonost prvaka prema jednim, a mržnja prema drugima nast-

je usudom ili kockom rođenja ili nešto stoji i do naših odluka.«; *ibid.* V 4: »kobnim nekim porivom... ili naopakom domišljatošću.«; *ibid.* VI 22: »No kad to i takvo što čujem, mišljenje se moje koleba da li se stvari smrtnikā odvijaju po usudu i nepromjenljivoj nuždi ili po pukom slučaju.«). Nije rijetka pojava da Tacit daje jedan uz drugi prirodan i transcendentalan uzrok (*Ann.* I 55: »No Var je pao pod usudom i Arminijevom silom.«), ili fatalistički i teistički (*Hist.* IV 26: »/što se... tada se nazivalo/ usudom i srdžbom božjom.«). Pretežno se ipak opredjeljuje za imanentno objašnjenje, a samo tamo gdje stvar nije posve jasna pomišlja na djelovanje usuda.

Istančan osjećaj za koncizne, gotovo gnomske, nenametljive psihološke opaske Tacit dokazuje na više mjesta (*Ann.* IV 3: »žena koja je izgubila čednost ne bi uskratila ni drugo.«; *Agr.* 42, 3: »Osobina je ljudskoga duha mrziti onoga koga si uvrijedio.«; *Ann.* XII 67: »dobro znajući kako se najveći zločini započinju s opasnošću, ali na kraju donose nagradu.«; *Ann.* V 2: »/običavao ismjevivati Tiberija/ gorkim šalama, koje moćnici dugo pamte.«; *Hist.* I 56: »što se događa u pobunama, tamo gdje ih bijaše više, bili su svi.«). Neprovjerenim se vijestima i prepričavanjima koristi jedino u svrhu temeljitijeg i nepristranijeg izvješćivanja i uvijek na to upozorava čitatelja (*Hist.* II 50: »Premda vjerujem da bi bilo daleko od ozbiljnosti započeta djela pretraživati pričanja i izmišljotinama naslađivati srca čitatelja, ipak se ne bih usudio lišiti vjerodostojnosti priopćenja i predanja.«) tako da obećanje dano na početku obaju velikih povijesnih djela — »bez srdžbe i pristranosti« (*sine ira et studio*; *Ann.* I 1) i: »No oni koji su se obvezali na nepokolebivu istinoljubivost ni o kome ne smiju govoriti ni s ljubavlju ni s mržnjom« (*Hist.* I 1) — nikako ne djeluje poput floskule, nego, doista, kao iskrena namjera, koju je pisac u pretežnoj mjeri i ispunio. Kod Tacita su razmjerno rijetki i historijski ekskursi; nalazimo ih nešto u *Historijama* (II 3. 38; III 72; IV 83 i d.) i *Analima* (III

26 i d. — o počecima prava; 21 i d. — o astrologiji; XI 22 — o kvesturi). U opisima bitaka iz građanskih ratova izbija njegovo turobno raspoloženje i tragična vizija bliske propasti. U dramatičnim slikama s pomno odabranim karakterističnim i upečatljivim detaljima vidljiva je sva veličina ovog historika. Poetičnost i patetičnost njegova stila bliska je pjesništvu i njegovu zanosu. Ta je intencija, iako potječe još iz peripatetičkih stavova i helenističkog doba koje je, kako smo rekli, davalo historije s traženim uzbudljivim scenama i dramskim efektima, našla vidljiva odjeka i u Tacitovu Rimu. Dovoljno je sjetiti se Kvintilijanovih riječi (*Inst. orat.* X 1, 31): »Povijest je vrlo bliska poeziji i na neki način pjesma u prozi.« Već smo spomenuli kako je već i Ciceron preporučao ovaj postupak rimskim piscima, osobito pri sastavljanju historijskih monografija (Cic. *Ad fam.* V 12).

Ostvarenju bliskosti historiografije i pjesništva služi i Tacitov jezik, u izboru riječi i načinu njihove uporabe. Obojen je izrazito pjesnički (*color poeticus*), kao i jezik suvremenih govornika. Tacit često izbjegava klasičnu riječ zamjenjujući je kakvim izrazom iz stare Nevijeve, Enijeve ili Lukrecijeve jezične riznice, kao što je prije njega činio i Salustije, a njegovo ugledanje na pjesnike ogleda se i u čestoj upotrebi jednostavnog glagolskog oblika umjesto složenog (*simplex pro composito*). Njegov je vokabular obogaćen i mnogim riječima iz Vergilija i grečizmima svojstvenim pjesničkoj dikciji. Tacit izbjegava monotoniju nijansiranjem (*varietas coloris*), izmjenom tempa: sad živahnom i brzom, sad mirnom i veličanstvenom naracijom. Radi dramatskog efekta često pokraćuje iskaz (*brevitas*), prekida ga, zamjenjuje slikom, ispušta pomoćni glagol, služi se asindetom. Eliptična, nagla, zgrčena, nesimetrična rečenica krije duboke, pronicljive, ali često samo natuknute misli do kojih se čitatelj mora probiti vlastitim otkrivačkim postupkom. Odatle neopravdan sud o Tacitovoj nedovoljnoj jasnoći. Tacit slika jednim, jakim potezom. Stoga je i nikla poznata poslovice kako svaka Tacitova riječ vrijedi koliko i čitava Livijeva rečenica. Valja pritom reći kako Tacitova rečenica nije i oblikom onako kratka kakvom nam je dočaravaju mnogi prevoditelji (bez obzira na jezik na koji prevode), razbijajući Tacitovu dužu rečenicu u niz kraćih. Zbijenost Tacitova stila ne ogleda se, naime,

u takvim formalnim, vanjskim, obilježjima. U Tacita je, naime, prije zbijena misao negoli sama rečenica. Stoga se pri praćenju Tacitove misli postavljaju pred čitatelja veliki zahtjevi, jer je čitatelj prisiljen pomno pratiti takvu misao iz rečenice u rečenicu. Tacit, naime, u novoj rečenici često nastavlja na ono što u prethodnoj zapravo i nije jasno izrekao, nego dao samo maglovito naslutiti, ali unatoč tomu postiže da između tih dviju s nejednakom jasnoćom izrečenih misli, zbog pojave neke vrste rezonancije, dođe do iznenadne kristalizacije obiju misli.

Tacitov je jezik veoma bogat i raznolik. Autor osobito izbjegava grčke riječi — čak i citate donosi u latinskoj parafrazi (usp. *Ann.* III 65; VI 6; XV 71). To je u skladu s dostojanstvom historijske naracije, ali i s rimskim gledištem našega autora. Isto vrijedi i za germanske riječi. S rijetkim izuzecima (*framea* i *glæsum*), historičar im se uklanja s puta, pa i onda kada raspravlja o pitanjima barbarskog jezičnog blaga (*Germ.* 43). Ustroj germanskog društva opisuje latinskim pojmovima, i onda kada ovi ne odgovaraju u potpunosti stvarnosti koju opisuje (autor, primjerice, zna za pojmovnu razliku koju opisuje izrazima *fides*, *servus*, *vicus*). Mora se, međutim, priznati kako Tacit ne razlikuje sustavno ni latinske sinonime. Pojmovi *gens*, *natio*, *populus*, *civitas* sadržajno su različiti, ali se često upotrebljavaju bez ikakva nijansiranja. Ova neodređenost isto je tako odlika Tacitova stila kao i izbjegavanje preciznih stručnih izraza. Tacit tako upotrebljava arhaično *praetor* umjesto *proconsul*, *virgines Vestae* umjesto *virgines Vestales*, *sedes curulis* umjesto *sella curulis*, *sacerdotio XV virali praeditus* umjesto *XV viri sacris faciundis*. Tek u posljednjim knjigama *Anala* nalaze se izuzeci od ove prakse (usp. XI 11; XVI 22). Historičar se kloni otrcanih krilatice iz političkog života i prati gubitak njihova stvarnog sadržaja. »Sloboda« (*libertas*) je čas pokriće za »moć« (*potentia*; usp. *Hist.* IV 73), čas za »bezakonje« (*licentia*; *Dial.* 40, 2), »uljudenost« (*humanitas*) za »sužanjstvo« (*servitus*; *Agr.* 21, 2), a *pietas*

služi samo još kao ironični atribut za materoubojicu Nerona (*Ann.* XIV 3).

Tacit narušava i uobičajeni poredak riječi i rečenica; tako kaže *civium bellum* umjesto *bellum civile*. Često zamjenjuje i uobičajeni redoslijed imena (npr. *Dial.* 1, 1). Slična se tendencija opaža i pri pomicanju naglaska s glavne rečenice na kakav njezin dodatak, u kojem često stoji ono najvažnije, kao poanta (*Hist.* I 49: /o Galbi/ »činilo se da je ugledniji negoli privatna osoba, dok je bio privatnik i, po općem mišljenju, sposoban za vlast, da nije vladao.«), i to nerijetko u proturječju s čitateljevim unaprijed pripremljenim očekivanjem. Na kraj odlomka postavlja Tacit često sentencije, što je osobina koju dijeli i s mnogim drugim autorima. Tacitov stil iznenađenja služi tomu da čitatelja potakne da zastane nad nekom zagonetkom i da razmisli što se iza nje krije. Odvajanju onoga što pripada zajedno odgovara spajanje prvobitno nespojivog (*Germ.* 1, 1: »uzajamnim strahom ili planinama.«).

Postoje stilske razlike i između pojedinih djelā, ali i unutar pojedinog djela. Najšarenija je stilska paleta u Tacitovu prvijencu *Agrikoli*. Njegov historijski dio podudara se stilistički sa Salustijem i Livijem, biografski uvod u spis podsjeća na Nepota, a nadgrobni govor na kraju spisa napisan je u najklasičnijoj ciceronovskoj maniri.

U *Germaniji*, čiji se zbijeni, poentirani način pisanja ponekad približava Senekinoj dikciji, odvajaju se, već prema građi, suhoparni i upravo poetski nadahnuti odlomci. Da bi se jezično egzaktno definirao stil koji pripada etnografiji — u slučaju da je takav, kao poseban stil, uopće postojao — nedostaju na žalost latinski uzori, primjerice Senekini spisi o Indima i Egipćanima.

Dijalog se od ostalih djela razlikuje svojim ciceronovskim stilom. Ovaj se problem objašnjavao neautentičnošću ovoga djela, ili njegovom ranijom datacijom, pri čemu se tumačilo kako

se Tacitov stil postupno razvijao od njegovih ciceronovskih početaka do osebnog »tacitovskog« stila njegovih velikih historijskih djela. Riječ bi bila ipak prije o zakonitosti književnih vrsta. Retorski dijalog u rimskoj je književnosti izgradio i time postavio uzor za sve druge pisce Ciceron, dok pisanje povijesnih djela slijedi drukčiju tradiciju. I unutar *Dijaloga* Tacit jasno diferencira način govora pojedinih sudionika razgovora (kao što je to činio i Ciceron u *De oratore*). Temperamentni Aper naginje parataksi, nerado upotrebljava participijske, infinitivne i gerundivske konstrukcije. Promišljeni i oprezni Mesala utjelovljuje sasvim drugu krajnost.

U *Historijama* nalazimo stil tacitovskog historijskog pisanja već sasvim izgrađen. Osobitosti tog posebnog stila rastu sve do prve heksade *Anala*, da bi se u potonjim knjigama tog djela postupno povlačile pred nešto smirenijom dikcijom. Što se više približavamo kraju, to sve više opadaju neki maniristički detalji. Tako se, primjerice, u *Historijama* može izbrojiti tri puta oblik *forem*, a isto toliko i *essem*, u prvoj knjizi *Anala* dvostruko više, a u posljednjim knjigama ovoga djela samo jedanput. »Poletne« i »pozitivne« riječi poput *pietas* i *providentia* pojavljuju se u *Analima* samo jedanput, i to u ironičnom kontekstu; *felicitas*, koja prije nije tako rijetka, stoji u *Analima* samo dvaput, *integritas* i *humanitas* potpuno nedostaju, a *prudentia* i *veritas* ne pojavljuju se u završnim knjigama *Anala*.

Sve ove kvalitete koje izdižu Tacitovo historijsko djelo daleko iznad njegovih prethodnika i nastavljača bile su glavnim uzrokom što su ga potonje generacije, navikle da u djelima historičara traže samo dvorske intrige, anegdote i biografske bizarnosti ili antikvarske zanimljivosti, zaboravile. Kršćanska su ga stoljeća ignorirala zbog njegova negativna prikaza vjerovjesnika nove religije i izrugivanja Mojsijeva kulta. Ni u vrijeme preporoda, kada se ponovo pojavljuju i prepisuju rukopisi Tacitovih djela, Tacit nije bio na osobitoj cijeni, jer su humanisti

bili redom okrenuti ciceronijanizmu, te im je Livijevo povijesno djelo, stilski bliže Ciceronu, bilo prihvatljivije. Tek s pojavom protureformacije i velikih duhovnih gibanja i potresa što su zahvatili čitav zapadnoeuropski kulturni prostor, staložena i simetrična Ciceronova rečenica prestaje biti primjerena strasnom uzletu misli i prevratničkih ideja. Na Tacitu i Seneki nadahnjuju se Corneille (*Othon*, 1664), Racine (*Britannicus*, 1669), Alfieri (*Ottavia*, 1781), Montaigne, Francis Bacon, Milton, Pascal, La Bruyère. Tacitov antimonarhistički stav koriste francuski enciklopedisti i revolucionari u borbi protiv apsolutizma. Devetnaesto stoljeće, koje donosi velik napredak u političkim, historijskim i filološkim znanostima, konačno pristupa Tacitu smirenije, uočavajući u njegovu djelu vrijednosti i nedostatke povijesnog rada i ističući veličinu i originalnost njegova umjetničkog genija.

TEKSTNA PREDAJA

Prvih šest knjiga *Anala* sačuvano je jedino u *codex Laurentianus* 68.1 (*Mediceus* I), rukopisu iz jedanaestog stoljeća, i to prve četiri knjige u cjelini, od pete knjige samo početak, nakon čega slijedi velika lakuna koja zahvaća i početak šeste knjige.⁴⁴ U izgubljenim dijelovima rukopisa nalazio se prikaz zbivanja u god. 29., cijelaj 30. i velikom dijelu 31. posl. Kr. Ovaj je rukopis pronađen u westfalskom samostanu Corvey. God. 1508. odnesen je u Rim na dvor pape Leona X.; nakon krađe i isplate goleme svote za njegov povratak, o čemu svjedoči kasnije pismo pape Leona X. od 1. prosinca 1517., rukopis je ponovo dospio u papine ruke. Papa ga je potom predao Filippu Beroaldu (Philippus Beroaldus) Mlađem za pripremu prvog izdanja cjelokupnih Tacitovih djela, koje je svjetlo dana ugledalo u Rimu 1515. Rukopis, na čijim je marginama Beroaldo ostavio mnogobrojne bilješke, dospio je nakon toga u Firencu, gdje se nalazi i danas.

Posljednju trećinu *Anala*, knj. XI–XVI, zahvaljujemo drugom rukopisu, *codex Laurentianus* 68.2 (*Mediceus* II), u kojemu je, zajedno s ovim dijelom *Anala*, sačuvana i prva trećina *Historija*.⁴⁵ No od knj. XI nedostaje početak, a od knj. XVI ot-

⁴⁴ *Cod. Laurentianus* 68. 1 publiciran je u fotografskoj tehnici u: A. W. Sijthoff, *Codices graeci et latini photographice depicti*, Lugduni Batavorum (Leyden) 1902.

⁴⁵ To je glavni rukopis za Tacitove *Historije*, napisan u Monte Cassinu između 1038. i 1089. pravilnom beneventanom na dobro obrađenom pergamentu (usp. E.

prilike njezina druga polovica. I ovaj se rukopis nalazi u Firenci. Osim ovoga originala postoji i mnoštvo (tridesetak) njegovih prijepisa. Zajedno s ovim rukopisom nalazila su se i Apulejeva veća djela, napisana nešto kasnije, ali na istome mjestu. Dvojbeno je da li su ovi rukopisi prijepisi istoga originala. *Codex Laurentianus* 68.1 (*Mediceus* I) potječe nesumnjivo od nekog fuldskog rukopisa iz osmog ili devetoga stoljeća, koji je u jedanaestom stoljeću prepisan za potrebe samostana u Corveyu. Od ovog corveyskog prijepisa prvi je dio (koji je od Tacitovih spisa sadržavao *Razgovor o govornicima* i *Germaniju*) u trinaestom stoljeću posuđen Hersfeldu, gdje je ponovo prepisan, na što mu se gubi svaki trag. Pojedinačni dijelovi ovoga trećega (hersfeldskog) prijepisa (*Razgovor o govornicima*, *Germanija*, Svetonijev spis *O gramatičarima i retorima*) u petnaestom su stoljeću dospjeli u Italiju, gdje ih je djelimice dao umnožiti Agricola.⁴⁶

Editio princeps, koja je sadržavala posljednju trećinu *Anala* (knj. XI–XVI), *Historije*, *Germaniju* i *Razgovor o govornicima*, tiskao je Vendelinus de Spira u Veneciji.⁴⁷ Prvo izdanje svih Tacitovih djela objavio je, kako smo spomenuli, Philippus Beroaldus u Rimu 1515. God. 1533. pojavljuje se u Baselu u tiskari Hieronymusa Frobeniusa bogato komentirano kritičko izdanje koje je pripremio Beatus Rhenanus. God. 1574. u Antwerpenu u tiskari Christophorusa Plantinusa objavljeno je cjelovi-

A. Lowe, »The Unique Manuscript of Tacitus' Histories«, *Casinensia* 1, 1929, str. 257–272). *Cod. Laurentianus* 68. 2 također je publiciran u fotografskoj tehnici u djelu spomenutom u prethodnoj bilješci. Vidi i predgovor *Historija, Latina & Graeca*, Zagreb 1987, str. 21 i d.

⁴⁶ Za rukopise Tacitovih »Anala« usp. G. Andresen, »De codicibus Mediceis Annalium Taciti«, *Progr.* Berlin 1892.; M. Lehnerdt, »Zur Überlieferung des Tacitus«, *Hermes* (1900), str. 350; C. W. Mendell, »Manuscripts of Tacitus XI–XVI«, *Yale Classical Studies*, 6 (1939), str. 39–70.

⁴⁷ Bez oznake godine izdanja, ali se pretpostavlja da bi to mogla biti 1468. ili 1470 (usp. Dibdin, Thomas Frognal, *An introduction to the knowledge of rare and valuable editions of Greek and Latin classics*, 4 ed., London 1827, vol. II p. 466).

to izdanje Tacitovih djela, u kojem priređivač, učeni Justus Lipsius, u proširem uvodu, u kojem se govori o životu i djelima Tacitovim, navodi i svjedočanstva starih pisaca o Tacitu i fragmente iz njegovih djela. Ovo je iscrpno izdanje ostalo dugo vremena osnovom mnogim potonjim izdanjima. Značajno je i neveliko, dvotomno izdanje koje je priredio Theodor Ryck i tiskao kod Hacka u Leydenu 1686–87. God. 1752. u Leipzigu izlazi prvo moderno koncipirano kritičko izdanje koje je priredio i obimnim predgovorom opskrbio J. A. Ernesti. Revidirani Ernestijev tekst pojavljuje se 1801. u dva sveska u izdanju F. A. Wolfa i J. J. Oberlina. God. 1832–39. u Hannoveru na svijet izlaze kompletna Tacitova djela u četiri sveska u redakciji G. A. Rupertija. U predgovoru ovoga izdanja dan je potpun pregled manuskripata poznatih do tog vremena, a u dodatku bibliografija o Tacitu.

Uistinu moderno pripremljen tekst objavljuje kod Teubnera 1850–51. Karl Felix Halm. Ista se osnovna redakcija teksta pojavljuje u drugom izdanju 1857., u trećem 1874. i u četvrtom 1883., godinu dana nakon Halmove smrti. Peto potpuno revidirano izdanje priređuje G. Andresen 1926–28., šesto (1934–37), sedmo (1949–50) i sva potonja E. Koestermann.

Od ostalih modernih izdanja Tacitovih većih djela spomena su vrijedni oxfordski tekst *Anala* (1906) i *Historija* (1910) u redakciji C. D. Fischera, Goelzerov tekst *Anala* (1923–25) u kolekciji Budé s francuskim prijevodom i tekst *Historija* (1920) s komentarom u Librairie Hachette, tekst *Anala* od Haralda Fuchsa objavljen u *Editiones Helveticae* (Frauenfeld 1949), školska izdanja Carla Heraeusa (prvo 1864; četvrto II. sv. 1899. i peto I. sv. 1904. u obradi sina mu Wilhelma Heraeusa) i Emilea Jacoba (*Anali* — prvo izd. Paris, 1875–77, drugo izd. 1885–86), Holbrookovo izdanje *Anala* (Macmillan, 1882) i Furneauxovo izdanje istoga djela (u 2 sv. Oxford Press, 1884; Oxford Clarendon Press 1965).

U Loeb Classical Library *Anali* su u 3 sv. (s prijevodom na engleski jezik Johna Jacksona) izdani 1937. (reprintirani 1951, 1956, 1962, 1969, 1981, 1991, 1994, 1999).

Naš je prijevod načinjen prema spomenutom Loebovu izdanju *Anala*. Na spornim mjestima konzultirano je Koestermanovo kritičko izdanje *Anala* iz 1971. (E. Koestermann, BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1971). Pri izradi bilježaka i komentara oslanjali smo se na Draegerovo školsko izdanje Tacitovih *Anala* (četvrto popravljeno izdanje u redakciji F. Bechera iz 1899), kao i na mnoge druge enciklopedijske priručnike koji obrađuju relevantne teme iz klasične starine.

Na kraju, dužnost mi je zahvaliti se profesoru Darku Novakoviću na njegovim lucidnim sugestijama koje su išle za tim da ni u jednom trenutku ne smetnem s uma kako bi prijevod trebao biti namijenjen najširem krugu ljubitelja klasične književnosti, a ne samo uskom krugu dobrih poznavatelja svih tajni Tacitova tako zahtjevna stila. Čitatelj će prosuditi koliko sam toga u svakom trenutku bio svjestan.

Izbor iz bibliografije

Studije

- A. Draeger, *Über Syntax und Stil des Tacitus*, Leipzig 1882 (1967).
D. Dudley, *The World of Tacitus*, London 1968.
A. Engelhardt, *Tacitea. Untersuchungen zum Stil des Tacitus*, diss., Freiburg 1928.
R. Enghofer, *Der Ablativus absolutus bei Tacitus*, diss., Würzburg 1961.
D. Flach, *Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung*, Göttingen 1973.
J. Ginsburg, *Tradition and Theme in the Annals of Tacitus*, New York 1981.

- R. Kirchner, *Sentenzen im Werk des Tacitus*, Stuttgart 2001.
- T. J. Luce — A. J. Woodman, eds., *Tacitus and the Tacitean Tradition*, Princeton 1993.
- A. Mehl, *Tacitus über Kaiser Claudius*, München 1974.
- C. W. Mendell, *Tacitus. The Man and his Work*, New Haven–London 1957.
- E. O’Gorman, *Irony and Misreading in the Annals of Tacitus*, Cambridge 2000.
- E. Paratore, *Tacito*, Milano 1951, Roma 1962.
- P. Riedl, *Faktoren des historischen Prozesses: eine vergleichende Untersuchung zu Tacitus und Ammianus Marcellinus*, Tübingen 2002.
- Th. Späth, *Männlichkeit und Weiblichkeit bei Tacitus: zur Konstruktion der Geschlechter in der römischen Kaiserzeit*, Frankfurt 1994.
- R. Syme, *Tacitus*, 2 vol., Oxford 1958.
- R. Syme, *Ten Studies in Tacitus*, Oxford 1970.
- B. R. Voss, *Der pointierte Stil des Tacitus*, Münster 1963, 1980
- B. Walker, *The Annals of Tacitus. A Study in the Writing of History*, Manchester 1952.
- G. Wille, *Der Aufbau der Werke des Tacitus*, Amsterdam 1983.
- J. Woodman, *Tacitus Reviewed*, Oxford 1998.

Rasprave i članci

- J. N. Adams, »The Language of the Later Books of Tacitus’ *Annals*«, *Classical Quarterly* 22 (1972) str. 350–373.
- A. Ando, »Tacitus, *Annales* VI: Beginning and End«, *American Journal of Philology* 118 (1997) str. 285–303.
- R. Ash, »An Exemplary Conflict: Tacitus’ Parthian Battle Narrative (*Annals* 6. 34–35)«, *Phoenix* 53 (1999) str. 114–35.
- T. D. Barnes, »Tacitus and the *Senatus Consultum de Cn. Pisone Patre*«, *Phoenix* 52 (1998) str. 125–148.
- R. T. S. Baxter, »Virgil’s Influence on Tacitus in Books 1 and 2 of the *Annals*«, *Classical Philology* 67 (1972) str. 246–269.

- S. Byrne, »Pointed Allusions. Maecenas and Sallustius in the *Annals* of Tacitus«, *Rheinisches Museum* 142 (1999) str. 339–345.
- M. P. Charlesworth, »Livia and Tanaquil«, *Classical Review* 41 (1927) str. 55–57.
- R. Drews, »The Lacuna in Tacitus' *Annales* Book Five in the Light of Christian Traditions«, *American Journal of Ancient History* 9 (1984) str. 112–122.
- C. Gill, »The Question of Character Development: Plutarch and Tacitus«, *Classical Quarterly* 33 (1983) str. 469–487.
- F. R. D. Goodyear, »Development of Language and Style in the *Annals* of Tacitus«, *Journal of Roman Studies* 58 (1968) str. 22–31.
- M. T. Griffin, »The Lyons Tablet and Tacitean hindsight«, *Classical Quarterly* 32 (1982) str. 404–418.
- E. Keitel, »Tacitus on the Deaths of Tiberius and Claudius«, *Hermes* 109 (1981) str. 206–214.
- E. Keitel, »Principate and Civil War in the *Annals* of Tacitus«, *American Journal of Philology* 105 (1984) str. 306–325.
- A. Kotz, »Tacitus' account of the Pannonian revolt (*Ann.* 1. 16–30)«, *Akroterion* 41 (1996) str. 124–132.
- T. J. Luce, »Tacitus on 'History's Highest Function': *praecipuum munus annalium* (*Ann.* 3. 65)«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen* 2. 33. 4 (1991) str. 290–427.
- J. Marincola, »Tacitus' Prefaces and the Decline of Imperial Historiography«, *Latomus* 58 (1999) str. 391–404.
- H. Y. McCulloch Jr., »The Historical Process and Theories of History in the 'Annals' and 'Histories' of Tacitus«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen* 2. 33. 4 (1991) str. 292–848.
- J. I. McDougall, »Tacitus and the Portrayal of the Elder Agrippina«, *Échos du monde classique (Classical Views)* 25 (1981) str. 104–108.
- N. P. Miller, »Dramatic Speech in Tacitus«, *American Journal of Philology* 85 (1964) str. 279–296.

- N. P. Miller, »Tiberius Speaks«, *American Journal of Philology* 89 (1968) str. 1–19.
- N. P. Miller, »Tacitus' Narrative Technique«, *Greece and Rome* 24 (1977) str. 13–22.
- E. O'Gorman, »On not writing about Augustus: Tacitus' *Annals* Book I«, *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 35 (1995) str. 911–914.
- J. Percival, »Tacitus and the Principate«, *Greece and Rome* 27 (1980) str. 119–133.
- M. Roberts, »The Revolt of Boudicca (Tacitus, *Annals* 14. 29–39) and the Assertion of *Libertas* in Neronian Rome«, *American Journal of Philology* 109 (1988) str. 118–132.
- O. Ross, jr., »The Tacitean Germanicus«, *Yale Classical Studies* 23 (1973) str. 209–27.
- L. W. Rutland, »Women as Makers of Kings in Tacitus' *Annals*«, *Classical World* 72 (1979) str. 15–29.
- C. A. Shotter, »Tacitus and Tiberius«, *Ancient Society* 19 (1988) str. 225–236.
- P. Sinclair, »Rhetorical Generalizations in *Annales* 16. A Review of the Problem of Innuendo and Tacitus' Integrity«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen* 2. 33. 4 (1991) str. 2795–2831.
- M. M. Sage, »The Treatment in Tacitus of Roman Republican History and Antiquarian Matters«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen* 2. 33. 5 (1991) str. 3385–3419.
- J. M. Scott, »The rhetoric of suppressed speech: Tacitus' omission of direct discourse in his *Annals* as a technique in character denigration«, *The Ancient History Bulletin* 12 (1998) str. 8–18.
- H. H. Schmitt, »Tacitus und die nachgelassenen Schriften des Augustus«, u *Althistorische Studien. Festschrift H. Bengtson. Historia Einzelschriften* 40 (1983) str. 178–186.

- R. Syme, »History or Biography. The Case of Tiberius Caesar«, *Historia* 23 (1974) str. 481–96.
- R. Syme, »Tacitus: Some Sources of his Information«, *Journal of Roman Studies* 72 (1982) str. 68–82.
- R. Urban, »Tacitus und die *Res gestae divi Augusti*. Die Auseinandersetzung des Historikers mit der offiziellen Darstellung«, *Gymnasium* 86 (1979) str. 59–74.
- B. Wharton, »Tacitus' Tiberius: The State of the Evidence for the Emperor's *ipsissima verba* in the *Annals*«, *American Journal of Philology* 118 (1997) str. 119 i. d.

Tacit na hrvatskom jeziku:

- Fran Kurelac, Kurelčev *Agrikola* (priopćio M. Šrepel), *Grada za pov. knjiž. hrv.* 2, 1899, str. 245–269.
- Milivoj Šrepel, *Manja djela (Razgovor o govornicima, Agrikola, Germanija)*, Zagreb, Naklada Matice hrvatske, 1889, XXIV + 119, str. *Prievodi grčkih i rimskih klasika*, sv. 7.
- Milivoj Šrepel, *Razgovor o govornicima*, c. 28–42, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, Sastavio Stjepan Senc, Zagreb, Naklada kr. hrv.–slav.–dalm. zem. vlade, 1894, IX + 409 str., *Svjetska književnost u hrvatskim prijevodima*, sv. 2. str. 295–304; 2. izd. 1910. str. 269–277; 3. izd. 1920. str. 326–337.
- Milivoj Šrepel, *Agrikola*, c. 1, 4, 44–46, Stjepan Senc, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, 1. izd. 1894. str. 304–307; 3. izd. 1920. str. 334–337.
- Milivoj Šrepel, *Germanija*, c. 1–7, 9–18, 20–27. Stjepan Senc, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, 1. izd. 1894. str. 307–316; 3. izd. 1920. c. 2, 4, 5, 7, 9–18, 21–23, 25–27, str. 337–344.
- Stjepan Senc, *Anali* I 1–15, II 41–43, 53–56, 59–62, 69–76, 82–84, III 1–16, VI 50–51. Stjepan Senc, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, 1. izd. 1894. str. 316–344; 2. izd. 1910.

I 1–2, 4–15, II 55, 59–61, 69–75, 82–83, III 1–6, VI 50–51, str. 277–294; 3. izd. 1920. str. 345–365.

Ferdo Pažur, *Povijesti rimskih Careva, Ljetopisa (Anala)* knj. 1, Varaždin, Tisak i naklada J. B. Stiflera, s. a. [1903], 99 str. *Zbirka prijevoda rimskih i grčkih klasika u prozi sv. 7.*

Koloman Rac, *Anali XV 38–43*, Stjepan Senc, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, 2. izd. 1910. str. 295–296.

Zvonimir Doroghy, *Anali I–VI*, Zagreb, Naklada Braće Kralj, 1923, 160 str.

Ivan Trombetar, *Dva dokumenta rimske politike mudrosti*, Vrhbosna 54, 1940, 5, str. 120–121.

Anonim, *Borac za slobodu riječi u doba Krista (Anali IV 34–35)*, *Riječ savjesti i razbora* 3, 1941, 52, 2.

*** *Augustovo doba, Izbor historijskih tekstova*, Zagreb, Školska knjiga, 1955, 79 str., Mala historijska knjižnica, serija II, knj. 1. Urednik Mirko Žeželj.

*** *Rano rimsko carstvo, Izbor tekstova*, Zagreb, Školska knjiga 1958, 144 str., Na izvorima historije, sv. 4. Urednik Mirko Žeželj.

Jakov Kostović, *Anali*, Zagreb, Matica hrvatska, 1970, 646 str. *Grčki i rimski klasici*, Urednik Veljko Gortan.

*** *Izvori rimskog prava*, Pripremio i preveo Ante Romac, Zagreb, Informator, 1973, XVII + 607 str. *Pravna biblioteka*.

*** *Antička svjedočanstva o Istri*, Izabrao, preveo i priredio Mate Križman, Urednik Josip Bratulić, Pula, Čakavski sabor, Istarska naklada, Rijeka, Otokar Keršovani — Edit, 1979, 376 str. — *Istra kroz stoljeća*, Kolo I, knj. 1. Urednik Zvane Črnja (Tacit str. 273).